

BURSA İL MÜFTÜLÜĞÜ
UÜ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

HAYATI, KİŞİLİĞİ VE DÜŞÜNCELERİ İLE
MUHAMMED HAMİDULLAH
SEMPOZYUMU

(18-19 Kasım 2005)

Bursa Müftülüğü

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN ESERLERİNDE ÖTEKİ DİNLER

*Bülent ŞENAY**

Muhammed Hamidullah Hoca “hocaların hocası” idi. Ben de bu hocalarımızla aynı mekan ve zamanda bulunmanın şeref ve saadetini bir şükran ile ifade ederek sözlerime başlıyorum. Benim kuşağımdan talebelerin, yine talebelerimize “işte ben de Hamidullah hoca ile görüşmüş falan falan Hocamızla görüştüm, aynı mekanda bulundum, onları dinledim” demek nasip olacak inşaallah. Biraz dramatize etmiş oldum ama artık herkes iştirak eder bu temennilerime herhalde.

Hemen konuya geçelim.

Merhum Hamidullah' üstadın eserlerini okuyan herkesin dikkatini çekecek en temel özellik herhalde, bu eserlerin “interdisipliner” (*birden fazla ilmî disipline vukûfiyetin birleştiği*) bir ufkun ve ilmin ürünü oluşlarıdır. Yani *İslam Peygamberi*'ni, *İslam Hukuk Etütleri*'ni, ya da *İslam'ın Doğuşu*'nu okurken kendimizi bir siyer ya da fıkıh eseri içinde bulduğumuzu düşünürken; sosyal tarih analiziyle devam eder, dinler tarihine, kutsal kitaplara dair kayda değer bazı bilgileri de öğrenirken buluruz. İtikâdî ve fikhî bazı meselelerin de yeri geldiğinde ertelenmeden okuyucuya sunulduğunu fark ederiz. Meselâ, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi* adlı eserinde, önce Brahmanist Hindû, Budist, Yahudi, Hıristiyan inanç ve geleneklerindeki “vahiy” ve “kutsal kitap” anlayışını kısaca okuyucuya sunarak Kurân-ı Kerîm'in beşer tarihinin bütününde nerede yer aldığına dair geniş

* Doç.Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi öğretim üyesi.

1 Taberî, *Târîh*, VI, 468.

bir bakış açısı ortaya koyar. Hatta özellikle *Resûlullah Muhammed* adlı eserinde “Niçin Yeni Bir Din?” başlığı altında mucez bir Dinler Tarihi özeti sunar. İslam’ın itikadî, fikhî ya da kelamî meselelerinden pek çok konuyu aktarırken kendine özgü bir “karşılaştırmalı dinler” uzmanıyla karşı karşıya olduğunuzu düşünürsünüz.

Onun diğer dinlerle ilgili merak ve çalışması İslam’ın evrensel-tüm insanlığa ‘coğrafyalar-üstü’ olarak gelmiş bir Vahiy oluşu üzerinde özellikle durmasından kaynaklanmaktaydı. Bunda bir SÜR-GÜNDE AYDIN veya bir GURBET AYDINI / ALİMİ olması ve gayr-i müslim bir ülkede eserlerini vermesinin de rolü olsa gerek.

Meselâ *Hemmam b Münebbih Sahifesi* üzerine yaptığı seçkin çalışma Hadislerin ilk yazılı kaynaklarına dair İslamî ilimler camiasına büyük katkıda bulunmuştur. Katkının Dinler Tarihi ile ilgili yanı şudur: mesela bu *Sahîfe*, karşılaştırmalı kutsal kitaplar tarihi çalışıldığında örnek verilirse, İnciller’in ilk nüshalarının bugün elde olmayışı karşısında oryantalistlerin bunu pek de mesele etmeyip, dönüp bu tarafa hadislerin sıhhatini tartışma konusu yapmaları karşısında onlara verilmiş ilmi cevapların günümüzdeki en önemli örneklerinden birisidir. Bir Hadisçi olmamasına rağmen böyle bir çalışma yapması İslam’a yönelik oryantalist ithamlara cevap verme gayretiyle ilgili görünmektedir. Hamidullah hocanın dinlerle ilgili değerlendirmelerini incelerken, öncelikle bir dinler tarihçisini değil mesela bir “sosyal tarihçi”yi ele aldığımızı hatırlamalıyız._

Tarih telakkisine dair bir noktaya temas ile Hamidullah’ın tarih ilmine katkısını tarif etmek mümkündür. Türkiye’de imparatorluktan millî devlete geçiş döneminin Dâru’l-Fünûn’unda ilk Dinler Tarihçisi olan Ahmet Midhat Efendi 1890’da yazdığı *Müşâhedât* adlı romanının hasbihal bölümünde, hikâye ve tarih arasındaki ince çizgiye temas ederken şöyle der: “... şey-i mevcûdu tarife tarih ve ey-i muhayyileyi tasvîre roman derler”². Bir de, 17. y.y.’in Osmanlı

2 Cenaze namazını kıldırın ve onun yakın dostu olan Yusuf Ziya Kavakçı’nın merhum Profesör Hamidullah’ı kısa bir tarifi var: “Elif harfi gibiydi o. İnce, uzun ve vakûr”. Amerika’da vefatı üzerine üzüntüsünü yazan bir hukuk öğrencisi onu şöyle tanımlar: “İlim ve fakr bir insanda nadiren bir araya gelir. İşte Prof Hamidullah bu nadir örneklerden birisiydi. İlimi Himalayalar kadar yüksek ve yalçın, Tevazusu Hira ma-

tarihçisi, ilk resmî vak'anüvis olarak nakledilen Nâima da (1655-1716) şöyle der: "...*tarihin derinliklerine vâkif olan kimseler her türlü hakikatleri ve devirlerin değişmesiyle değişen hususların esrarını öğrenirler... Bu suretle de vukuâtı mukayese ve tahlil ederek, mücerret sözlere kani olmayıp, mugalata ve hurâfelerin zebûnu olmazlar. Gaibi şahitten kıyas ve olmayanı mevcuttan iktibas ederek pek çok tecrübe ve uzun alıştırmalarla bir işin başlangıcından sonunun ne olacağını idrak ederler.*"³ İşte biz, merhum Hamidullah'ın tarihe, özellikle Dinler Tarihi'ne dair tespitlerinde bu idrakin izlerini görürüz. Dolayısıyla onun diğer dinlerle ve tarihle ilgili tespitlerine dair şöyle söylemek mümkündür. Hamidullah hoca, *şey-i mevcûdu tarif etmekle kalmamış, vukuatı mukayese ve tahlil ederek, gaibi şahitten kıyas ve olmayanı mevcuttan iktibas etmiştir.*

Şimdi hocanın interdisipliner karşılaştırmalı dinler tarihi çerçevesinde sunduğu bilgi ve yorumlardan örneklere bakalım. Bu örnekler burada sınırlı olacaktır. Ancak fikir vermek bakımından yeterlidir. Hamidullah'ın eserlerinde İslam Tarihi hakkındaki değerlendirmeleri bile Karşılaştırmalı Dinler Tarihi çerçevesinde bir farkındalık, duyarlılık ve tahlil içerir. Tarih dünden bugüne hatta yarına anlamlı bir köprü ya da anlam köprüsü kurmaya yardımcı oluyorsa tarihtir. Hamidullah'ın eserleri, bize kuvvetli bir sosyal tarih bilinci vermek yönüyle bu köprüyü de kurmaktadır.

Hamidullah hocanın Türkçe'ye çevrilmiş pek çok eseri arasından 5 kitaptan ve 2 makâleden 'iktibaslar'la, *onun* İslam dışındaki dinlere dair değerlendirmelerinin bir kısmı buraya alınarak derlenmiştir. Bu eserler şunlar:

1. *Kur'an-ı Kerim Tarihi* (1965 Erzurum'da Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde verdiği bir Konferansın bir kısmı bu kitaba eklenmiştir.)

ğarası kadar derindi. 1908 doğumlu, 17 Aralık 2002 tarihinde müteveffa, Amerika'da Jacksonville'de bir Çınar altında medfun. Sadece internet üzerinde bir tarama yapılsa onun ismiyle binlerce doküman atıf değerlendirme karşımıza çıkmaktadır".

3 Ahmet Midhat Efendi (1890) *Müşâhedât* (haz. Osman Gündüz), Ankara 1997, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 1.

2. *İslâm Peygamberi* (1966, 2 cilt),
3. *Resulullah Muhammed* (1973),
4. *İslâm Hukuku Etüdleri* (1984),
5. *İslâm'ın Doğuşu* (1997 Pakistan Bhawalpur'daki verdiği Konferansları - 1980 Mart)
6. "İslam Hukukunun Kaynakları Açısından Kitâb-ı Mukaddes" başlıklı iki önemli makâlesi. Bu iki makâle, biri 1967'de diğeri 1970'te olmak üzere *France-Islam* adlı bir dergide yayınlanmış, 1979'da *Erzurum İslami İlimler Fakültesi Dergisinde* tercüme yayınlanmıştır.
7. Son olarak, "Hz. Peygamber Gayr-i Müslimlere Nasıl Davrandı?" şeklinde Suphi Seyf tarafından Türkçeye çevrilen "La tolérance dans l'oeuvre du prophète à Médine" başlıklı makâlesi. Daha doğrusu, bu 1981'de UNESCO'nun organize ettiği bir programdaki verdiği ve daha sonra UNESCO tarafından (*L'Islam, la philosophie et les sciences*) yayınlanmış bir konferansdır.

Merhum Hamidullah'ın eserlerinde Yahudilik ve Hıristiyanlık ile ilgili anlattıklarına bir dereceye kadar daha fazla aşına olabiliriz. Çin inançları ile ilgili değerlendirmeleri de olmakla beraber özellikle mesela Brahman, yani Hindû geleneği ile ilgili değerlendirmeleri ayrıca dikkat çekicidir. O sebeple buradan başlamak istiyorum.

1. Brahmanizm – Hindûizm :

Hamidullah, *İslam Peygamberi*, *Resûlullah Muhammed*, *İslam'ın Doğuşu ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi* adlı eserlerinde, Brahmanizm ile ilgili ilginç değerlendirmeler yapar. *İslam Peygamberi* adlı eserine modern insanın "Allah tarafından niçin ve hangi şartlarda bir peygamber seçildiği" şeklindeki temel sorusuna cevap ile başlar. Bu çok hassas ve dikkat çekici bir giriştir. Bu sorunun cevabını okuyucuya beşer tarihinde kısa bir dinler tarihi seferi yaptırarak sunar. İslam'ın doğuşunun kendi ifadesiyle "vasat ve şartları" nı izah etmesi gerekmektedir. Kitabın Giriş bölümü buna hasredilmiştir. Ni-

çin bir “son” din gelmiştir? Niçin acaba şüpheler dünyasına “durup dururken” diye sorduracak şekilde ortada Brahmanizm, Musevilik, Zerdüştilik, Mesihîlik yani Hıristiyanlık varken, neden çölün ortasından bir Peygamber seçilmiştir sorusunu irdeler. Yani mümkün olan en objektif tarih düşüncesi açısından bir dine “ihtiyaç” var mıydı? Bunu da bütün bu dinler ile ilgili “mucez” bir tahlil sunarak yapar.

İslam’ın doğuş şartlarını anlatırken, Çin’den Hindistan’a, Türkistan ve Moğolistan’dan Bizans İmparatorluğu’na, oradan İran ve Habeşistan’a uzanır ve bütün bu dinlerle ilgili birkaç temel hususa işaret eder. Okuyucuyu Mekke’nin İslam vahyi için merkez seçilmesinin hikmetini anlamaya teşvik eder.

Nitekim Hindûların, kendi kutsal kitaplarının ilahi kaynaklı olduğuna inandıklarını, Kur’an’da “Eskilere verilen kitaplarda da onun bahsi vardır.”⁴ ayetiyle karşılaşmakta olduğumuzu, bu ayette “zübürü’l-evvelîn” tabiri geçtiğini, bu tabirden muradın, peygamberimizden önceki enbiyaya ait kitaplar mı yoksa daha başka kitaplar mı olup olmadığının sorulabileceğini belirtmekte, “durum açık değil” diyerek bir açıklama denemesi sunmaktadır. Ona göre “zübürü’l-evvelîn” ifadesi (zübür: kitaplar, evvelîn: öncekiler) Hintlilerin kitapları olamaz mı? diye bir soru sorulabilir. Zira Hindistan’daki Brahmanlar, Tanrı tarafından gönderildiğini söyledikleri semavî bir kitaba sahip olduklarını iddia ederler. Bu kitaplardan bir kısmına Veda, diğer bir kısmına ise Purana adı verilir. Veda, ilim-marifet, purana ise eski, kadîm, önceki anlamına gelir. Zübürü’l-evvelîn ile Purana’ya işaret edildiğini düşünebilir miyiz? Hamidullah, Vedaların dört, Purana’nın ise on kitaptan meydana geldiğini söyler. Dinler tarihi araştırmalarına göre ise Hindular Purana’yı aslen 18 kitap olarak tasnif ederler; merhum üstadın niçin 10 kitap olarak ifade ettiğini bilmiyorum. (zübür: veda, evvelîn: purana)

Ayrıca “Puranalar”ın birisinde, ahir zamanda çölde (Sanskritçe metinde *kumlu ada* anlamında *Dâmbîla Sîb* ifadesi geçer) bir adamın doğacağı, annesinin isminin “güvenilir”(Amine), babasının ismi-

4 Nâima, *Târih-i Nâimâ*, (trc. Zuhuri Danişman), I-VI, İstanbul 1967-69, Danişman Yayınevi, I, 4-5.

nin ‘‘Allah’ın kulu’’(Abdullah) olacağını belirtildiğine işaret etmektedir. Bu klasik tebşîr örneği olarak önümüze çıkmakla birlikte, Hamidullah’ın özellikle üzerinde durduğu bir konudur.

Bu kitaplarda karışık çeşitli konular yer alır. Mesela, hem tevhid, hem şirk bulunur. Purana’da peygamberlerden (bunlara Rişi denilir – merhum Hamidullah bu detaya girmez...) de bahsedilir. İşte bunlara bakarak, bu kitapların aslında ilahî bir kitap olup, zamanın geçmesiyle şerhler vesair sebeplerle aslî hüviyetlerini değiştirmiş olabileceği ihtimali, insanın hatırına gelebilmektedir. Purana’da nübüvvet mefhumu varsa da, bu kavram bizim bildiğimiz türden değil başka tarzda ifade edilir, nübüvvet mefhumunu ‘‘Tanrının insan şeklinde tezahürü’’ şeklinde anlatırlar. Orada Tanrının, insan suretinde on defa tezahür ettiği (bunlara ‘‘avatara’’ denir) ve uluhiyetin son olarak kurtarıcı-asker avatarası suretinde tezahür edeceği bildirilir. Buna Hindû metinlerde *Kalki Avatara* denilir.

Purana’ya göre, der Hamidullah (detay vermez, bahsettiği Purana 18 Purana’dan 9. Puran yani Bhavishya Purana’dır; Prati Sarg Parv III: 3, 3 bölümü, ayrıca Sama Veda, II:6,8’de de aynı atıf vardır) bu kurtarıcı asker peygamber, kendi memleketinden göç ederek onun kuzeyindeki bir beldeye yerleşecek, daha sonra on bin kişi ile doğduğu şehri fethedecektir. Onun beraberindeki on bin kişi ‘‘azizler’’ olarak nitelendirilir. Bu peygamberin arabasına son derece süratli bir devenin çektiği, hatta onun göğe çıkacak kadar hızlı olduğu, bu peygamberin bir kum yarımadasında ‘doğduğu zikrolunur’’ der. Daha da önemli olarak bu peygamberin babasının ve annesinin Sanskritçe ismi zikredilir bu metinlerde; babasının adı ‘‘Allah’ın kulu-Abdullah’’ (Sanskritçe’de Vishnu-Yash – Vişnu’nun kulu, Bhagabat Purana, 12:2:18) –annesinin adı da ‘‘Kendisine itimad olunan – E(A)mine’’ (Sanskritçe’de Sumati) manasına gelir. Hamidullah hoca bu detaylara girmez eserlerinde ama tespit olarak, ‘‘ - Bütün bu tavsifler, insanlar arasında en çok Hz. Muhammed’e tetabuk etmektedir’’ der. Bu metinler incelendiğinde Hamidullah hocanın haklı olduğu görülür. Bunlar Bhagabat Purana (12:2:20) ve Kalki Purana’da (2:4, 2:11) geçer. Bunlar Vişnu Purana’larda anlatılır. (bkz. Salih Tuğ hocamızın çevirdiği, Resûlullah Muhammed adlı eserinden...)

Hindû kutsal metinlerinden Puranalar'daki metinde O'nun şehrinin kuzey tarafında göç etmesinin Medine'ye hicrete işaret ettiğini, Mekke'yi on bin kişiyle fethetmesinin de bu metinle uyum gösterdiğini, süratli bir deve ile çekilen araç ile semaya çıkmasının mirac olabileceğini belirterek, “kesin olmamak kaydıyla” diyerek, Şuarâ suresindeki “Zübürü'l-Evvelîn”in yani “Öncekilerin Kitapları”nın Purana'ya işaret etmekte olabileceğine dikkat çeker.

Buradan “Vedalar”a geçer. Ona göre, Hindû Veda hususunda da bazı ihtimaller söz konusu edilebilir. Hintliler, Veda'nın müellifinin, kendi dillerinde ‘Brahma’ dedikleri Allah olduğunu söylerler. Bu isim bize ‘İbrahim’ ismini hatırlatmaktadır. (Hepimizin bildiği gibi Hz. İbrahim'in kıssasında şunlar vardır: Hz.İbrahim, memleketinin batısında olan Filistin'e göç eder. Oradan da daha batıdaki Mısır'a gider. Mısır kralı, beraberinde bir kadın olan bir yabancının ülkesine geldiğini öğrenir. Bu kadına sahip olmak ister; askerlerini, polislerini yollayarak Hz.İbrahim'in hanımı Hz. Sare'yi sarayına getirtir. Saraya getirtince kötü niyetini gerçekleştirmek isterse de buna muvaffak olamaz; peş peşe yaptığı bir kaç teşebbüs neticesiz kalır. Sonunda “bu bir şeytandır, götürün bu kadını” diyerek Hz.İbrahim'den özür diler ve ona hediyeler verir.)

Sare isminin Hindû metinlerinde karşılığı vardır. Brahma olarak kabul edilen Rama'nın karısının adı “Saraswati” olarak geçer. Burada önemli olan şudur: Hamidullah hoca, bu kıssanın Müslümanlarca malum olduğunu, Hindistan'da da Veda metinlerinde buna benzeyen bir kıssa anlatıldığını, buna göre, bir kral ve onun veliahtı olan **Rama** adlı oğlu vardı. Hikaye Ahd-i Atik'te ve biraz farklı olarak Kuran-ı Kerim'de geçtiği şekliyle İbrahim kıssasına benzerlik gösterir.

Yine benzer bir karşılaştırma yaparak, Hindû kutsal metinlerinden *Mahabhrata* adlı metinlerin özellikle Gita bölümünün Tevrat'taki *Sayılar* bölümüne içerik olarak tamamen uyduğunu söyler. Her ikisinin de “Tanrı'nın Savaşları” anlamına geldiğini de ekler.

2. Sâbiîlik

Hacc (22) Suresinin 17. ayetinde

“Doğrusu, iman edenler ve yahudiler, sabiiler, hıristiyanlar, mecûsîler ve şirk koşanlar arasında kıyamet günü Allah kesin hüküm verecektir. Muhakkak ki, Allah her şeye hakkı ile şahittir” ayetinde müslümanlar ve yahudilerden sonra sabiiler zikrolunmaktadır. Sabiiler de günümüze kadar buluna gelmişlerdir. Bugünkü Irak'ta yaşamaktadırlar. Son araştırmalara göre Irak'ta yaşayan Sabiiler'in sayısı yaklaşık 20.000 civarındadır. Güney Irak'ta Nasıriyye şehri ve etrafında yaşamaktadırlar. Sabiiler hâlen Hz.Nuh'un dinine tabi olduklarına inanırlar. Onlar,Hz.Nuh'a ilahî bir kitap indirildiğini, fakat sonra kaybolduğunu söylerler. Ne var ki, Sabiiler, Hz.Nuh'a indirilmiş olan kitaptaki emirlerin bir sahife kadar tutan bir hülasesinin, halen kendilerinde mevcut olduğunu iddia etmektedirler.

3. Mecûsîlik

Hamidullah hoca Erzurum'da Kurân-ı Kerîm Tarihi ile ilgili verdiği derslerinde Mecûsîler ile ilgili değerlendirmeler yapmakta, Kur'ân-ı Kerim'in bazı ayetlerinden, bazı kitaplara işaret edildiğine temas etmektedir. Mesela Hacc (22) Suresinin 17. ayetinde “Doğrusu, iman edenler ve Yahudiler, Sabiiler, Hıristiyanlar, Mecûsîler ve şirk koşanlar arasında kıyamet günü Allah kesin hüküm verecektir. Muhakkak ki, Allah her şeye hakkı ile şahittir” beyanını ele alır ve önce Müslümanlar, sonra Yahudiler, sonra Sabiiler, sonra Hıristiyanlar, sonra Mecûsîler ve daha sonra da genel olarak müşriklerin zikrolunmasına işaret ederek, Mecûsîlerin diğer dört gurupla beraber sıralandığına ve müşriklerden ayrı sayıldığına göre, onlara indirilmiş olan bir kitaba işaret edilmiş olması gerektiği hükmünü çıkarabileceğimizi söyler. Zira müşriklerin kitaplarının olmadığını, şayet bu muhakeme doğru ise, bu ayetten Mecûsîlerin *Avesta*'larının kasdolunduğunu düşünebileceğimizi ekler. Bu muhakemeyi tarihten şahitler ve delillerle destekler. Mesela Hz. Ali'nin rivayet ettiği *Muvatta*'da Zekat bahsinde nakledilen bir hadisi aktarır: Resulullah

buyurur ki: “Ehl-i kitaba nasıl muamele ediyorsanız, Mecusîlere de öyle muamele edin, yalnız, onların zebhettikleri hayvanların etini yemeyin ve kadınlarıyla evlenmeyin” (Muvatta, Zekat,43). Hz.Ali'nin bunu açıklarken, “- bunun sebebi, mecusîlere semavî bir kitap gönderilmiş olmasıdır. Bu kitap, onların günah ve isyanları yüzünden kaldırılmıştı” dediğinin nakledildiğini kaydeder. Bunu aktardıktan sonra şöyle devam eder:

“- Bilindiği gibi Mecusîler, Zerdüşt'e tabi olan kimselerdir. Bu dinin, günümüze kadar müntesipleri olagelmiştir. Kendilerinin kutsal kitaplarından öğrendiğimize göre Zerdüşt'ün, Zend dilinde *Avesta* adlı bir kitabı vardır. Zamanın geçmesiyle, Zend dilini bilenler çok azalmış olduğundan, *Avesta*'nın Pazend denilen başka bir dile, şerhli bir tercümesi yapıldı. Şimdiki durumda ne *Avesta*'nın aslı ne de Pazend dilindeki şerhli tercümesi mevcuttur. Ondan kalan sadece Pazend dilindeki şerhin onda biri veya daha da az bir kısmıdır. Bunlar da bir takım parçalar halindedir. Kalan kısımlardan anlaşıldığına göre Zerdüşt, tek tanrıya inandığı gibi, insanlara Allah'ın vahyini getiren Melek'e, ahiret hayatına, cennet ve cehenneme de inanıyordu.”

Hamidullah, bunlara bakarak Zerdüşt'ün, diğer peygamberlerin tebliğ ettiği iman esaslarını öğrettiğini söyleyebileceğimizi, öyleyse, kesin olmamak kaydıyla, Zerdüşt'ün de Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğunu düşünebileceğimizi ifade eder.

Eserlerinde mesela *Resûllah Muhammed* adlı eserinin Niçin Yeni Bir Din? başlıklı ikinci bölümünde, “mucez” bir dinler tarihi sunarken, Mecûsîler'in bir son uyarıcı beklediklerini buna ‘Saoşyant’ dediklerini nakleder. Sonuç itibariyle Zerdüştiliğin yani Mecûsîliğin kaybolmakta olduğunu o sebeple Kuran-ı Kerim'in Mecûsîlik üzerinde de durmadığını kaydeder.

4. Budizm :

Budizm'in mezhep farklılıklarına işaret eder. Mesela, Budistlerin “Allah'a inanmayan mezhebi” ifadesini, kullanır, yine

Budistler'in "dünyadan tamamen vazgeçmeyi savunan mezhepleri" gibi ifadeler arkasından bu dinin çok az insanı cezp edeceğini ifade etmektedir. Hatta ona göre Kuran-ı Kerim bu sebepten dolayı Budizm'i doğrudan muhatap almamıştır.

Kendisine özellikle Türkiye'de bazı çevrelerce yöneltilen eleştirilerin hemen hemen hepsinin ilmî temelden yoksun olmasının bir örneği merhumun Budizm ile ilgili dile getirdiği kısa değerlendirmelerdir. Bu eleştiriler, bizzat Hamidullah'ın ne dediğini yanlış ya da çarpıtarak aktararak yapılan eleştirilerdir. Mesela, Buda'ya peygamber dediği ileri sürülerek eleştirilmektedir. Bu eleştiri, mesela tipik olarak merhum Necip Fazıl'ın "Türkiye'nin Manzarası" adlı bir denemesinden nakledilmektedir. Halbuki merhum Hamidullah'ın kendi eserine yani İslam Peygamberi eserinin I. cildinin Bi'set bahsine bakıldığında, şöyle dediği görülür:

"Kur'ân-ı Kerîm müfessirleri, Guatama Buda'ya, Musa'ya ve İsa'ya gönderilen tebliğlerin müstereken yeni bir Peygamberin geleceğini haber verdiklerini ve onların tamamlayamadığını Hz. Peygamber'in tamamlayacağını meydana koyuyorlar" (c. 1, s. 69)

Burada sadece bu müfessirlerin kimler olduğunu kaynak olarak göstermez. Ancak açık olan bir husus vardır ki, oda bu ifadesinde Buda'nın peygamber olduğu üzerinde durmamakta, ancak, Buda'ya atfedilen elde mevcut "tebliğleri"nde dahi Hz. Peygamber'e işaret edildiğini vurgulamak istemektedir. Yani onun ilgilendiği husus 'tebşîr' meselesidir.

Nitekim Budist kaynaklar incelendiğinde, bu vurgusunu haklı çıkararak bilgilere rastlarız. Buddha kendisinden sonra bir 'Metteyya'nın (Palice'de) geleceğini ve insanlığa Hikmet getireceğinin vaat eder. Hemen hemen bütün mevcut ve kutsal kabul edilen Budist metinlerinde bu vaat geçer.

Meselâ, Chakkavatti Sinhnad Suttanta D. III, 76 ve Doğu'nun Kutsal Kitapları, c.5, s. 225: " Dünyada Metteyya (Rahmet-Hamda lâyıık) adında bir Buda (Buda'ya göre, Buda uyarıcı öğretici demektir) daha gelecektir sonunda. O, yücedir, aydınlanmıştır, işlerinde hikmetli, ve kâinatın bilgisine sahiptir. Kendisine verilen ilâhî bil-

giyi bu dünyaya yayacaktır. Lafzı ve manasıyla özünde yüce, tecellisinde yüce, istikâmetinde yüce olan dînini tebliğ edecektir. Tıpkı benim size şimdi tebliğ ettiğim gibi yaparak 'kâmil' ve 'mutahhar' bir dînî hayat size tebliğ edecektir. Nasıl ki benim şimdi yüzlerce talebem var onun binlerce ashabı olacaktır.”

Yine aynı şekilde, *Buda Kutsal Kitabı* diye bilinen ve Carus tarafından telif edilen eserin Seylan versiyonunda (s.217-218) evlatlığı ANANDA ile arasında geçen konuşma şöyledir:

“Ananda, Kutsanmış Olan'a sordu: '-Sen gittikten sonra bizi kim aydınlatacak?'. Kutsal Olan cevapladı: '- Ben yeryüzüne gelmiş olan ilk Buda değilim; ne de sonuncusuyum. Zamanı gelince, insanlar arasında herhangi birisi olmayan, yüce, aydınlanmış, işlerinde hikmetli, ve kâinatın bilgisine sahip, alemlerin efendisi bir Buda daha zuhur edecektir; işte size anlattığım hakikatleri o size öğretecektir. Lafzı ve manasıyla özünde yüce, tecellisinde yüce, istikâmetinde yüce olan dînini tebliğ edecektir. Tıpkı benim size şimdi tebliğ ettiğim gibi yaparak 'kâmil' ve 'mutahhar' bir dînî hayat size tebliğ edecektir. Nasıl ki benim şimdi yüzlerce ashabım var onun binlerce ashabı olacaktır.’”

“Ananda sordu: '- Onu nasıl tanıyacağız?

Kutsal Olan cevap verdi: '- O Metteyya olarak anılacaktır.’”

Palice'de Metteyya, 'rahmet' ve 'hamda lâıyk olan' anlamındadır. Aynı kelime Sanskritçe'de Maitreya olarak geçmektedir. Yani bu gelecek olan 'Buda/Öğretici' Sanskritçe'de 'Maitri(ya)', Palice'de 'Metta(ya)' olarak tanımlanmaktadır. Sanskritçe ve Palice'de 'Maha' ya da 'Moha', Yüce anlamında kullanılmaktadır. Bu durumda çok çarpıcı bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Moha Metta(ya) Yüce Rahmet demektir. Moha Meta Muhammed ismine karşılık gelmektedir. Bu yorum mümkündür. Bundan Hamidullah bahsetmez. Ancak o başka bir meseleyi açar. Budizm ile ilgili değerlendirmelerine şunu ekler. *Tîn* suresinde kastedilen “incir ağacı”nın Budist meitnlerinde nahsedilen ve Buda'nın mesaj aldığına inanılan ağaca atıf olabileceğine işaret eder. Burada kalmaz, Buda'nın doğduğu şehir olan *Kapilavatsu*'nun *Kapila* kelimesinin *Zü'l-Kifl* ismindeki *Kifl'e* karşılık gelebileceğini ifade eder.

5. Yahudilik ve Hıristiyanlık:

Bu dinlerle ilgili olarak değerlendirmeleri birbiriyle bağlantı gösterdiği için ortak bir alt başlık altında ele almayı uygun gördük. Yahudilik ve Hıristiyanlık ile ilgili değerlendirmeleri oldukça fazladır. Burada birkaç örnek üzerinde durulabilir. Meselâ İslam'ın Doğuşu olarak Türkçe'ye aktarılan konferans notlarında, Müslümanların yakından tanıdığı Tevrat, Zebur ve İncil gibi kitaplarında mevcut olduğunu, şu anda mevcut olan Tevrat isimli kitabın Hz. Musa'ya izafe edilen Eski Ahit'in sadece bir bölümü olduğunu söyler. Bu kitapların üç-dört kez yakılan orijinal metnin bakiyeleri olduğunu, nasıl ve kim tarafından ihya edildiklerinin bilinmediğini belirtmektedir. Bu kitapları okuyan kişinin iki problemle karşılaşabileceğini; kitapta sonradan ilave edilen kısımlara rastlayacağını ve bağlantının eksik olduğunu ifadenin eksik kaldığını hissedeceğini söylemektedir. Hz.Musa'ya atfedilen kitapların onun vefatından sonraki hadiseleri ihtiva ettiğini belirtmektedir.

Yahudiler'in Ezra peygamberinin Üzeyir olabileceğini hatırlatıp, Üzeyir'in Tevrat'tan elde kalanları cemedip Yahudileri yeniden millet olarak dirilttiği için Yahudiler tarafından neredeyse tanrısallaştırıldığını düşündürür.

Muhammed Hamidullah Zebur'un da Tevrat ve İncil gibi bağımsız bir kutsal kitap olarak kabul edildiğini, Eski Ahit'te Hz.Davud'a atfedilen Mezmurlarda Allah'a hamd ve sena şiirleri bulunduğunu ve herhangi yeni bir emir getirmediğini belirtmektedir. Müslümanların peygamber anlayışına göreyse bir peygamberin yeni bir şeriat getirmesi gerektiğini belirtir. Kadim kitap Mezmurlar'ında son peygamberin gelişini haber vermekle birlikte Tevrat ile aynı rivayeti tekrarladığını belirtir. Müslümanların genellikle İncil'in Hz. İsa'ya vahyedilmiş bağımsız bir kitap olduğuna inandıklarını fakat bu kitabın Hz.İsa'nın hayatını anlattığını, Allah'ın bir peygambere vahyettiği kelâm olmadığını söyler.

Merhum Hamidullah Hocaya atılmış olan iftiraldan bir tanesi sebebiyle dikkatimizi çeken bir detay, yine Dinler Tarihine topyekun bakışına işaret eder. Mesela Miraç'ta kastedilen mescid-i aksâ'nın

bugünkü anlamda Kudüs'te o noktada o zaman bir mescid olduğu anlamına gelmediğini söyler. Bu, "mirac"ı inkar tartışmasına malzeme olarak kullanılmıştır. Halbuki evet o zaman Mescid-i Aksâ bir mescid olarak yoktur. Varolan Hz. İbrahim, Musa, ve Süleyman peygamberlerin Allah'ın emriyle inşâ etmiş oldukları "secde edilen" mekan idi. Bu, Benî İsrâil tarafından da yıkılmış Süleyman mabedi olarak ifade edilmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in buradan manen miraca alınması Benî İsrâil'e bir uyarıdır: "Mescidiniz bu son Peygamberin getirdiği son vahye göre inşâ edilmelidir..."

Hamidullah'ın ele aldığı bir başka husus, Hz. Peygamber'in Medine'de gayr-i Müslimlere özel ve kamusal alanda sağladığı "din özgürlüğü"dür. Siyerle ilgili kabul edilebilecek tüm yazılarında da bu husus belli ölçülerde yer almakla beraber, mesela, "*Hz. Peygamber Gayr-i Müslimlere Nasıl Davrandı?*" şeklinde Türkçe'ye çevrilen ve aslen 1981'de UNESCO'nun organize ettiği bir programda verdiği, daha sonra UNESCO tarafından yayınlanmış konferans makâlesinde, Mekke'de müşriklerin baskı, zulüm ve katliamından kaçan ilk Müslümanların mülteci olarak kendilerine Medine'de yer bulduklarını ve siyasî-iktisadî bağımsızlıklarını elde etmelerine eş zamanlı olarak Hz. Peygamber liderliğinde Medine Sözleşmesi ekseninde gayr-i Müslimlere nasıl bir özgürlük alanı sağladıklarını ifade eder, hepinizin bildiği tarihi safhalarını özetleyerek aktardıktan sonra, şöyle der. Yani İslam'ın Müslüman olmayanlara verdiği dînî özgürlüklerle kıyas ederek, iktibasen okuyorum, şöyle der: "– Ne yazık ki hâlâ XX. Yüzyılda UNESCO'nun çatısı altında bile biz böyle bir şey görmedik. Bu sözleşmede, dâvâlı tarafların farklı cemaatlerden olması halinde, anlaşmazlıkları farklı kanunlar arasında hall ü fasl etmeye dair ihtiyâdî kayıtlar bile bulunuyordu" (s. 16)... Merhum bugün sağ olsaydı, herhalde kendisini Strasbourg'a davet edip "ulema" görüşü alırlardı diye düşünenler olabilir. Aynı makalede merhum Hamidullah, Hz. Peygamber'den sonraki, mesela Halifeler dönemindeki fetihlerin pek çoğunun kayda değer birer savaş sonucu olmadığına işaret edip, gidilen beldelerdeki Hıristiyan ahali tarafından Müslümanların, onun ifadesiyle, "hürriyet bahşe-

den kimseler” olarak karşılandığını vurgular. Bunun sebeplerini çok net olarak bilinen tarihi bir gerçeklikle açıklar. Bizans imparatorluğunun, Katolik Roma’ya kıyasla farklı bir özelliğine işaret eder. Bizans İmparatorluğu’nun dînî politikasının “mezhep” esasına dayandığını, Bizans imparatorlarının meselâ bazılarının Nestûrî bazılarının Monofizit olduğunu, halka da kendi mezheplerini empoze ettiklerini dolayısıyla Hıristiyan halkın imparatora göre sürekli mezhep değiştirmek zorunda olduklarını, yine dolayısıyla Müslümanların mezhepleri ve dinleri özgür bırakan uygulamalarının bilindiğini, neticede fetihlerin kolay gerçekleşmesini sağlayacak şekilde iyi karşılandıklarını anlatır.

Hıristiyanlıkla ilgili muhtelif tespitleri arasında dikkat çeken birkaç husus şöyledir. Matta İncili 5: 17-18’den naklen, Hz. İsa’nın aslında Musa şeraitini tamamlamaya geldiğini, dolayısıyla onun şeriatını neshetmediğini vurgulayarak, Hıristiyanlık denilen bir müstakil dinin Pavlus ile ortaya çıktığına ve Musevi köklerinden koptuğuna işaret eder. Teslis ve Maryolatry yani Meryem’e tapınma konusuna dikkat çeker.

6. İslam’dan Önceki Dinlerin/Şeriatların Konumu

(Şer’u Men Kablenâ):

Bu konu büyük ölçüde Fıkh’ın meselesi olarak düşünülse bile, Dinler Tarihi açısından da dikkat çeken husus şudur. Allah Hz. Muhammed’den önce Hz. Âdem, Şit ve Nuh (as)’a sahifeler, Hz. Dâvûd, Mûsa ve İsa’ya (as) kitap göndermiştir. İslâm hukukunda bu kitaplarda gelen şer’i hükümlerin ne derece hukukî bir statü taşıdığı önemli bir sorudur. Bu soruya bazı İslâm düşünürleri İslâm öncesi şeraitlerin, İslâm hukukunda bir kaynak teşkil edebileceği yönünde, bazıları ise bir kaynak teşkil edemeyeceği yönünde cevap vermişlerdir. Klasik fıkıh kaynaklarında, “İslâmî teşriatta Kitâb-ı Mukaddes’in yerini belirlemek” için müstakil bablar tahsis edildiğini hatırlatır ve Ebu’l Hüseyin El-Basri’nin *Kitâbu’l Mûtemed* ve Serahsî’nin *Temhîdu’l Füsûl fi’l-Usûl* eserlerini örnek verir. Mu-

ammed Hamidullah bu görüşleri, dayandıkları delilleri ve âlimleri şöyle açıklamıştır:⁵

“İslâm öncesi şeriatların, İslâm hukuku için bir kaynak teşkil edebileceğini söyleyen klasik müelliflerin mesela Kur’an-ı Kerim’in şu ayetlerine dayandıklarını hatırlatır:

1. Kur’an şu ayette Allah’ın Tevrat’ta bazı kaideler vazettiğini haber verir: *“Biz onda (Tevrat’ta) onların üzerine (şunu da) yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş bütün yaralar birbirine kısastır...”* (Maide: 44-45) Kısaşı kabul eden İslâm şeriatı, bunun, Tevrat’ın bir hükmü olduğunu beyan eden bu ayetten almıştır.
2. Hacc Sûresi 55. ayette Kuzey Arabistan’da yaşayan Salih Peygamber’in mûcizevî devesinin hikayesi anlatılır ve bildirilir ki: *“Allah bu deve ve halkın diğer hayvanlarının mevcut içilebilir suyu paylaşmalarını emretmiştir.”* Müslüman hukukçular su konusundaki ortakların haklarını beyân ederken bu ayete atıfta bulunurlar.

Hamidullah, İslâm öncesi şeriatların İslâm şeraiti için bir delil teşkil etmeyeceğini savunan düşünürler ise şu delillere dayandıklarını nakleder:

1. Kur’an-ı Kerim der ki: *“...(Ey Mûsa’nın, İsa’nın, Muhammed’in ümmetleri) sizden her biriniz için bir şeriat, bir yol tâyin ettik”.* (Nisâ 48) Öyle ise her yeni peygamber sefelinin şeraitini ilga eder.
2. Hz. Peygamber gerek bi’setten önce ve gerekse bi’setten sonra, kanunlarının ne olduğunu sormak için Yahudi ve Hıristiyanlara müracaat ettiği görülmemiştir. Bu husus o kadar kesimdir ki Hz. Mu’âz’ı Yemen’e vali olarak gönderdiği zaman ihtilâfları nasıl halledeceğini sordu ve Mu’âz’dan şu

cevabı aldı: “Ben Allah’ın kitâbı ile hükmedeceğim, orada aradığımı bulamazsam Resûlün sünnetine göre hükmedeceğim, orada da bulamazsam kendi ictihadımla hükmedeceğim”. Bu cevap üzerine Hz. Peygamber onu takdir etti ve asla “Kitâb-ı Mukaddese de müracaat et” demedi.

Netice olarak merhum Hamidullah Hoca’ya göre, eski Şeriatlar karşısındaki tutum şu olmalıdır: Eski peygamberlerin kanunları iki şarta bağlı olarak İslâm için de muteber olmaya devam edebilir:

1. Kur’an ve Hadisle neshedilmemiş olmalı.
2. Şu veya bu eski kanunun sıhhatine delil olmalı.

SONUÇ

Sonuç olarak Hamidullah'ın diğer dinlerle, geçmiş peygamberlerle ve kitaplarla ilgili değerlendirmelerini 7 maddede özetlemek mümkündür.

1. İhtisas alanı itibariyle o bir Dinler Tarihçisi değildir. Ama Dinler Tarihi'nin bütünlüğü içerisinde İslam'ı sunmaktadır.
2. İslam tarihi, Kuran-ı Kerim Tarihi, ile ilgili eserlerinin mukaddimesi, Karşılaştırmalı Dinler Tarihine belli ölçülerde vukûfiyetine işaret eder. Bu da onun bütüncü ilmî bakış açısını ve İslam'ın evrenselliği bağlamından hareket ettiğini gösterir.
3. Gayr-i Müslim bir ülkede eserlerini yazması, "okuyucu"suyla ilgili belli hassasiyetleri dikkate almayı gerektirmiş olabilir. Bununla birlikte o, bir âlim olarak, bilgisini, birikimini ve duyarlılığını medeniyet düzleminde ele alıyor ve en üst düzeyde dünya düşünce alanına sunuyor. Önemli bilgi kaynaklarını ustaca aktarıyor, kendi İslâmî duyarlılığını ve bilincini okuyucusunununki de kuşatarak temellendiriyor.
4. Onda interdisipliner bir bakış açısı vardır. Örneğin Fıkh ilmine vukûfiyeti onun Dinler Tarihine vukûfiyetiyle birleşmiştir. "Şer'ü men Kablenâ" meselesinde olduğu gibi.
5. Terimler-kelimeler arasında karşılaştırmalar yapar.... bir paralel tarih okuması ortaya koyar. Kavramları tahlil ederken, kendinden emin, daha doğrusu sahip bulunduğu medeniyet düşüncesinden emindir. Örnek: *Hind Veda-Purana ve Zübürü'l-Evvelin, Mahab-rata* vb.
6. İslam dışındaki dinlerle ilgili değerlendirmelerinde cedel ya da reddiye üslûbu kullanmaz. Gayr-i Müslimlere yönelik satırlarında, sanki bir "te'lîf-i kulûb" yapmak istediğini hissedersiniz.
7. İslam tarihi ve diğer konularda olduğu gibi karşılaştırmalı dinler tarihi ile ilgili konularda da, ilâhî olanı kendi gerçekliğinde, insanî boyutu ise abartıdan uzak, duygusallaştırmadan ele almıştır.

Başlangıçta iktibas ettiğim Nâima'nın "tarih ilmine dair" tarifini Hamidullah hocanın Dinler Tarihi ilmiyle münasebetini tarif için yeniden kullanırsak şunu diyebiliriz. Hamidullah hoca, "şey-i mevcûdu tarif etmekle kalmamış, vukuatı mukayese ve tahlil ederek, gâibi şahitten kıyas ve olmayanı mevcuttan iktibas" etmiştir.

Buhârî'den bir hadis ile tebliği bitirmek isterim. (*Sahîh-i Buhârî-Tecrîd-i Sarih Tercemesi*, "Kitâbu'l İlim", s. 98):

Abdu'llâh b. Amr b. As (ra) şöyle demiştir: (Haccetü'l-Vedâ'da) Resulullah (sav)'den işittim, buyurdu kî: "-Allah-u Teâlâ, ilmi kullarından onu ortadan kaldırmak, silmek suretiyle değil, ervâh-ı ulemâyı kabzetmek suretiyle kabzedecektir. Nihayet hiçbir âlim kalmayınca halk kendilerine câhil bir takım kimseleri lider, rehber edinirler. Bunlara sorular sorulur. Onlar da ilimleri olmadığı halde fetva verirler de, hem kendileri dalâlete düşerler, hem (halkı) yoldan çıkarırlar".

Böyle bir alimin hayatından bahsettiğimizi düşünüyorum. Hayatını gayr-i müslim bir coğrafyada geçirmek zorunda kalması ve vefatının Amerika'da olması da hep kalbimi sızlatmıştır. Son birkaç cümle.... Allah'a şükür ki, ilim ehli hâlâ aramızda, Allah onlara uzun ömür versin. Söz onların, söz Hamidullah hocanın talebelerinin yani bizim hocalarımızın, söz ehlinin demek istiyorum.. ve bunu derken şu iki satırı da eklemek istiyorum.

Dâru'l Fünûn'un Dinler Tarihçisi Ahmet Midhat Efendi'nin kabir taşında şunlar yazılıdır:

Gayretindir sevdiren fazl-ı ulûmu ümmete

Verzîşindir anlatan sevdâ-yı sa'yi ümmete

Bu dize herhalde merhum Hamidullah'ın Amerika'da Florida-Jacksonville'deki Çınar altındaki kabir taşına yakıştırdı. Götürülüp yazılsa hediye olarak yeridir.

Teşekkür ederim.

